

Gravados rupestres na Estrada; da Idade do Bronce aos nosos días

Juan Andrés Fernández Castro*

I. Bouza Brey e o petroglifo do castro de Codeseda

Na carta arqueolóxica da Estrada recóllese, como único exemplar de gravado rupestre do concello, aquel que no seu día publicou don Fermín Bouza Brey¹, que exercera na vila o cargo de xuíz durante varios anos. Trátase dun fragmento dunha laxa recuperada da soleira da porta dunha casa de Codeseda, encontrada no 1938 por Jesús Romar no interior do castro das Quintas mentres realizaba labores agrícolas. A pedra foi depositada no Museo de Pontevedra, onde hoxe se conserva, sendo sobradamente coñecida e amplamente citada na literatura arqueolóxica como exemplo de gravado rupestre asociado a un xacemento castrexo, aínda que non temos maneira de saber se a súa ubicación orixinal se situaba no interior ou inmediacións do propio castro ou é un exemplar alóctono de descoñecida orixe, que ben podería ser. Trátase, en todo caso, dunha peza atípica que cómpre poñer en corentena á espera de posteriores investiga-

* Agradecementos: Andrés Fernandez, Roberto Salgueiro, Luis Sanmartín, Alfonso Sanmartín, Ignacio Diéguez, Gerardo Fernández, Antonio de la Peña, José Fuentes, Jesús Mallo, Albino Ríos, Pelayo Bergueiro, Ángel Cao.

1 BOUZA BREY, FERMÍN. "Grabados rupestres del castro de Codeseda" en BRAG T. XXIII, 1942-43, A Coruña 1943, pp.6-10.

Petroglifo de Codeseda publicado por Bouza Brey. Museo de Pontevedra, reproducido con autorización.

cións que aporten algunha luz en torno á súa orixe, técnica de gravado e singularidade do soporte no que se encontra. É tamén digno de salientar o feito de que a pedra fose reutilizada como material constructivo en función non só da súa forma –ignoramos en que momento se realizou o recorte da pedra–, senón, e fundamentalmente, da singularidade e valor máxico-estético dos deseños que reproduce.

Velaquí outro dos frecuentísimos casos de reutilización de materiais arqueolóxicos (aras romanas, miliarios, laudas sepulcrais, muíños castrexos...) con fins constructivos nas casas do rural galego.

II. Un feliz redescubrimento; o xacemento rupestre da Costa dos Cabalos

Unha tarde do mes de abril de 1988, mentres paseabamos polo monte da parroquia de San Xurxo de Veá meu fillo Andrés máis eu descubrimos nunha peneda granítica o que sería o primeiro xacemento rupestre *in situ* do concello da Estrada; moi próximo a este apareceu outra rocha con gravados non prehistóricos, dos que se ofrecerá cumprida información máis adiante. Tomamos fotografías, anotamos o achádego e fómonos coa intención de regresar ó pouco para levar a cabo un estudo máis de vagar do xacemento. Mais velaquí que por diversas causas foise demorando aquel regreso e cando intentei localizar a rocha fracasei no intento; certo é que no intre ardera o monte e medrara despois o mato de forma desmesurada ocultando o pequeno xacemento. Intenteino outras dúas veces, pero ao final perdín a esperanza de reencontrar a pequena estación rupestre da que eran únicos testemuños as fotografías tomadas daquela. Mais velaquí que neste verán de 2008, vinte anos máis tarde, pro-

A rocha da Costa dos Cabalos na primavera de 1988. Obsérvese o tamaño dos pinos que medran no xacemento.

ponme Andrés reemprender a busca do extraviado xacemento; acepto gustoso a oferta mais declino a invitación de acompañalo, bastante decepcionado polos meus fracasos anteriores e lembrando tamén a inmensa fatiga de percorrer con calor aqueles montes esgrevios inzados de toxos arnais. Mais, ¡xuventude animosa!, planificaron o traballo dende a casa localizando a área aproximada no SIXPAC e botáronse ao monte. Empezaron ás nove da mañá e localizaron a pedra ás tres da tarde, fatigados, suorosos e a punto de abandonar a busca pois a rocha que vinte anos antes atopamos, e mesmo o seu entorno, cambiara sensiblemente. Encontrábase aquela practicamente soterrada quedando á vista menos da metade da superficie total da pedra; a arboreda que a rodeaba fora talada recentemente e mesmo algún sector do xacemento foi levemente danado pola maquinaria desbrozadora; tamén se descubriron na superficie da laxe estaladuras superficiais producidas polo lume pero que, afortunadamente, non afectan aos motivos gravados. A outra pedra con gravados modernos, moi sobranceira do terreo, foi moi facilmente localizada.

Paisaxe que se domina dende o xacemento rupestre da Costa dos Cabalos.

II. a. Descrición do xacemento

A estación rupestre que damos a coñecer, a rentes do chan na súa parte superior e elevada uns corenta cm. no extremo inferior —distancia sensiblemente inferior á de vinte anos atrás, o que indica un proceso de colmatación do entorno da pedra—, encóntrase na parroquia de San Xurxo de Veá, Concello da Estrada, nunha paraxe denominada Costa dos Cabalos, inclinada cara ao NE e dende a que se divisa unha ampla paisaxe².

Trátase dunha afloración granítica de grao grosso e de tonalidade crara debido á abundancia de ortosa, mineral responsable da erosión que padece a súa superficie. As diaclasas propiciaron a fragmentación da rocha en catro paneis, dos que tres (1, 2 e 3) conteñen dese-

2 Tódolos xacementos arqueolóxicos mencionados neste traballo foron debidamente comunicados no seu momento á Dirección Xeral de Patrimonio da Xunta de Galicia

ños rupestres. Na fenda que separa os sectores 2 e 3 medraron dous pinos recentemente talados que na época do descubrimento apenas sobrepasaban o metro de altura. Procedemos a continuación á descrición sucinta do contido de cada un dos tres paneis con rexistro arqueolóxico.

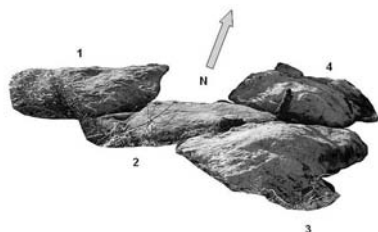
a) Panel 1 ou superior. Obsérvase un só motivo situado no centro do plano consistente en liñas concéntricas discontinuas, rematando a máis externa delas nun engrosamento a modo de circunferencia. O suco é ancho pero moi pouco profundo, chegando a desaparecer nalgúns tramos.

b) Panel 2 ou central. Está ocupado por unha serie de cinco motivos circulares, tres deles unidos por unha liña e os outros dous libres. É salientable a disposición espacial destes motivos, ocupando, en sentido lonxitudinal, a superficie máis apta en virtude da súa horizontalidade e ausencia de irregularidades.

c) Panel 3 ou inferior. Nel é só perceptible unha serie de circunferencias concéntricas de trazo incompleto, ignoramos se foi

O xacemento no verán de 2008; na fenda vense as cachopas das árbores recién taladas.

As diaclasas dividiron a rocha en catro puntos.

No panel 2 encóntrase a meirande parte dos motivos gravados.

Detalle do panel 1.

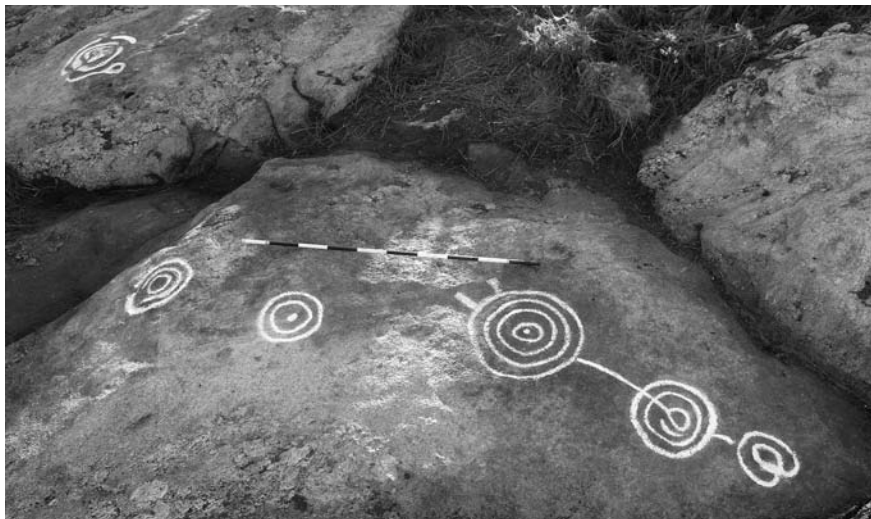
Círculos concéntricos do panel 3.

Redescubridores do xacemento.

Combinacions circulars dos paneis 2 e 3.

Paneis 1 e 2.

concebido orixinalmente deste modo ou parte dos trazos foron borrados pola erosión sufrida no transcurso dos anos, circunstancia ben probable dada a composición e estrutura da pedra.

A Pedra dos Cabalos e ó seu pé a rocha con cazoletas.

III. O petroglifo da Pedra dos Cabalos

A unha distancia aproximada de 260 m. do anterior, en dirección SE, encontramos outra pedra con figuras rupestres máis serodias, poida que medievais ou modernas, aínda que os sucos dalgunha das figuras presente un perfil que denota venerable antigüidade. Os motivos gravados encóntranse repartidos entre dúas rochas, unha delas vertical, sobranceira, elevada algo máis de dous metros sobre a superficie do chan e que contén, fundamentalmente, cruciformes libres e outros incluídos en cadrados que, nalgún caso, apenas se perciben. Son tamén visibles sucos lineais de difícil adscrición e pequenos coviños e riscos obtidos por percusión de ferramenta metálica. Aos pés desta grande laxe encontramos outra semienterrada, pouco sobranceira e cunha superficie inzada de cazoletas -moitas delas

A pedra inzada de cazoletas.

Detalle dun deseño da Pedra dos Cabalos.

adxacentes ou comunicadas por unha canliña-, e piletas de deseño tendente ao rectangular ou elíptico. A feitura destes motivos -de difícil adscrición cronolóxica-, e a superficie pulida do seu interior suxire o emprego de ferramenta metálica e posterior acabado por rozamento ou frotamento. Cabe a posibilidade de que se trate dun fragmento desprendido da pedra grande; as liñas de fractura, posición e proximidade a aquela así parecen indicalo.

IV. A pedra da Quenlla dos Castiñeiros

Está situada a 1'7 km. aproximadamente da anterior en dirección NO no alto dun outeiro dende o que se divisa unha fermosa paisaxe dominada polo Castro Valente e o río Ulla que discorre mansamente aos seus pés atravesando as veigas de Carcacía, Herbón e Barcala. Encontramos moitas similitudes entre esta rocha e a da Pedra dos Cabalos no que se refire a situación prominente, composición física e textura, tamaño, tipo de motivos representados e adscrición cronolóxica.

Debido precisamente á súa composición e permanente exposición ás agresións meteorolóxicas a súa superficie é abondo irregular e rugosa polo que o gravador precisou aproveitar os escasos lugares adecuados para plasmar os seus deseños, fundamentalmente cruciformes, circunferencias e curvas abertas labrados a pico con diversas

A rocha da Quenlla dos Castiñeiros no alto dun outeiro.

Detalle da Quenlla dos Castiñeiros.

técnicas; como detalle distintivo sinalamos a relación cruciforme-circunferencia, motivo alleo á pedra anterior.

V. Consideracións paisaxístico-espaciais

Dentro da arqueoloxía galega os gravados rupestres prehistóricos gozaron nas últimas décadas —aínda que con certas lagoas, carencias e inflexións—, da atención preferente de moitos arqueólogos fascinados por aquela personalísima manifestación cultural que labrou debuxos de misterioso e descoñecido significado en miles de pedras do noroeste peninsular. A superación daquela teima de antano que cifraba na pedra e no seu contido a fin última do estudo arqueolóxico e o recoñecemento (resignado) da imposibilidade de acceder ao seu significado orixinal propiciou a apertura de novas vías de investigación. Especialmente atractiva é aquela que atribúe aos petroglifos o carácter de elementos organizadores e articuladores do territorio. Admitida a certeza de que a ubicación dos complexos rupestres non foi en absoluto casual queda nas nosas mans o desafío de descubrir os motivos daquelas decisións e as claves do diálogo que se establece entre eles e a paisaxe que os rodea.

Conforme a este criterio paisaxístico poderíamos clasificar os xacementos deica agora descritos en dúas clases:

- a) Pedras para seren vistas dende lonxe –visión concéntrica ou centrípeta–: Pedra dos cabalos, Quenlla dos castiñeiros.

Elixidas en virtude da súa visibilidade, dominando polo seu gran tamaño e posición (ergueitas, moi sobranceiras do chan e ubicadas en pequenos cumios ou no medio de chairas)

O xacemento rupestre desde a distancia.

un sector amplo de terreo. O importante nestes casos é seren vistas dende a lonxanía erixíndose como referencia visual do entorno, circunstancia da que deriva a súa finalidade ou sentido, *lexitimado* ou *certificado* polos signos gravados nelas -fundamentalmente cruces-, que as dotan de persoalidade propia e as distingue das demais pedras. Lamentablemente pouco máis podemos dicir sobre elas pois, a pesar da súa modernidade, ignoramos as claves que nos permitirían hoxe penetrar o seu sentido e interpretar a mensaxe que noutros tempos foi claramente lexible para as persoas que frecuentaron estas paraxes montesías. Non se trata de fitos de lindeiros parroquiais, municipais nin provinciais e non delimitan, que nós sepamos, couto nin xurisdición antiga ningunha. Poida que fosen indicadores de propiedade ou explotación do monte, da caza, do gando silvestre que por alí pacía libremente ou de canteiras. E poida, en fin, que a súa virtualidade residise tan só na súa sobranceira soedade no medio daquel *saltus* de antano; un fito destacado na paisaxe que servise de referencia: “...máis arriba da Pedra dos Cabalos”; “...mesmo a carón da pedra da Quenlla dos Castiñeiros”.

- b) Pedras non perceptibles na lonxanía (e actualmente difíciles de localizar, incluso dende a súa proximidade, en condicións adversas de luz ou cando a súa superficie se encontra parcial-

A igrexa de Frades, nas proximidades da estación rupestre.

mente oculta) pero desde onde sería posible o dominio visual dun determinado territorio, que no caso da pedra da Costa dos Cabalos comprendía os fértiles vales dos ríos Veá e Liñares, -visión excéntrica ou centrífuga-. A selección da ubicación exacta da pedra e dos motivos a representar, así como todo o proceso de gravado, adxudicación de contidos simbólicos e rituais en torno a eles celebrados foron sen dúbida

actos solemnes, profundamente meditados e restrinxidos a certas castes ou élites especializadas entre as que se encontrarían auténticos “artistas” que plasmarían na pedra deseños que en ocasións acadan unha extraordinaria forza expresiva. Estes feitos descartarían a aleatoriedade da elección e suxiren toda unha serie de interaccións entre a propia pedra e os motivos nela representados co modo de apropiación e explotación do territorio onde se ubica.

VI. A Pedra Santeira

Sobre unha pedra granítica moi pouco sobranceira, a carón mesmo da pista forestal que une os lugares de O Casal (S. Xurxo de Veá) e Casa do Frade (S. Miguel de Barcala) encontramos un gravado de orixe claramente moderna como o testifica o seu risco nido e profundo labrado con instrumento metálico. A pedra en cuestión formou parte dunha antiga canteira, salvándose este gravado da destrución por encontrarse nunha área marxinal. A distribución espacial dos motivos representados -unha cruz de longo fuste fixada sobre basa cadrada con cazoleta e dúas letras, “A” e “R” invertida, a ambos lados, todo ilo rodeado dunha orla ou filete de característico deseño, denota a intención do gravador de imitar un escudo heráldico. Conforme ó testemuño de don Albino Ríos, veciño de Santa Cristina de Veá que viviu na súa xuventude nesta parroquia de San Xurxo, a pedra en cuestión

Cruz de alto fuste con pedestal e letras en San Xurxo de Veá. Pedra Santeira.

A rocha de Monte Penide, na parroquia estradense de Parada cos seus enigmáticos signos. Museo de Pontevedra, reproducida con autorización.

e o terreo onde se ubica pertenceron a don Ángel Rodríguez, canteiro de profesión falecido hai anos que quixo deixar perenne constancia da súa propiedade plasmando na pedra a inicial do seu nome e primeiro apelido. Quedaría por explicar a inusual e enigmática reprodución invertida da letra R.

VII. A pedra do Monte Picáns, Parada

Depositada no Museo de Pontevedra, a onde foi transportada en carro de vacas dende a parroquia estradense de Parada a finais do século XIX, encóntrase unha pedra de *arenisca* de superficie uniforme e lisa; presenta a particularidade de conter numerosos signos lineais labrados con instrumento metálico puntiforme no brando material que a conforma; obsérvanse tamén, nalgúns ángulos da pedra, signos evidentes de ter servido para afiar ferramentas. As teorías en canto á súa interpretación son dispares, atribuíndolles algúns o carácter de signos protoibéricos mentres que outros, máis escépticos, redúcenos a simples riscos de instrumentos metálicos sen intención de reproducir mensaxe.

Cruciforme na xamba esquerda dunha casa da Grela, Codeseda.

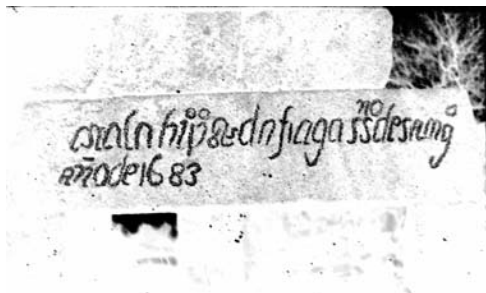
Ventás e porta no Lugar da Grela, Codeseda.

IX. Linteis, xambas, portas e muros como soporte de gravados

Simbolicamente na porta da casa establécese a fronteira entre o ámbito privado, onde convive a familia e arde o lume do fogar, e un exterior inseguro -antítese do *doméstico*-, que pode devir inhóspito e hostil. Saír da casa supón o abandono do tépedo claustro materno para exporse ós perigos e ameazas do exterior. As portas, xeralmente de madeira, protexían aos moradores da vivenda, preservaban a súa intimidade e resgardábanos contra os rigores climatolóxicos. A porta era, sen embargo, un “punto débil”, unha fenda na muralla da fortaleza familiar que era conveniente asegurar; mais existían ameazas, estas de índole espiritual, contra as que resultaban inútiles trancas e fechos. Cumpría pois reforzar aquela barreira física mediante o emprego do elemento simbólico máis efectivo contra aqueles perigos: a cruz, en todo o seu amplísimo repertorio de formas e ubicacións. É por iso que xambas e linteis de moitas das casas tradicionais, e mesmo hórreos, cortes, paleiras e muíños, se encontran inzados destes deseños -de indudable carácter apotropaico-, que reproducen modelos de moi longa tradición, encontrándose con frecuencia nos xacementos rupestres a carón dos gravados propiamente prehistóricos.

Cruciforme, antropomorfo e xinete da casa de Escariz, Nigoi.

"Esta la hizo Benito Rodríguez da Fraga Escribano de su Magestad año de 1683".

Man con espada; lintel da casa de Escariz.

Noutras ocasións vemos representados en portas e paredes motivos figurativos esquematizados e abstraccións de moi difícil interpretación. Así, no lintel da porta principal dunha casa do lugar de Escariz, na parroquia estradense de Nigoi, encontramos unha inscrición que dá conta do nome e cargo da persoa que mandou erixir o edificio no 1683 e ó seu carón unha man aprehendendo unha espada, clara alusión á autoridade que detentaba o seu morador. E na xamba esquerda dunha pequena porta escusada traseira, tras unha coidadosa esculca e posterior limpeza, apareceron dous curiosos motivos que representan unha figura humana moi esquemática e un xinete armado de lanza. Sorprende a similitude destes deseños cos zoomorfos, antropomorfos e esceas de equitación dalgúns xacementos rupestres galegos, o que nos fai pensar que o repertorio de modelos arquetípicos, especialmente a figura humana e os animais, é moi

Motivo gravado na parede da Casa de Recarei, Curantes.

Outro deseño da Casa de Recarei.

limitado repetíndose con moi escasas variacións ao longo do tempo, o que explicaría a similitude entre deseños tan afastados cronoloxicamente. Dende a porta principal da casa de Escariz transmítese unha mensaxe explícita (epigrafía) e outra simbólica (man termendo da espada) que teñen a súa réplica, exclusivamente simbólica e de menor rango icónico, na entrada secundaria.

Moito máis difícil sería explicar as abstraccións gravadas nas paredes da Casa de Recarei, en Curantes (séculos XVII e XVIII), moi esvaidas por mor do chorro de area a presión que se aplicou para retirar o revoco de morteiro. É posible que este agresivo método de limpeza borrarse algunhas liñas e trazos facendo hoxe irrecoñecibles na súa integridade os temas representados, mais tamén podemos pensar que os deseños responden á vontade do seu autor quen, de forma deliberada, dotou eses dibuxos de claves ocultas que os fan indescifrables.

Despois da casa, reducto do privado, o muíño, xunto coa igrexa e a taberna, era o edificio de uso colectivo máis importante na sociedade agraria por ser o lugar onde se moía o cereal, elemento básico da dieta rural durante moitos séculos. Era percibido polo imaxinario popular como ámbito de fascinación e misterio, escenario de amorosos lances e habitáculo de meigas e demos ata o punto de erixirse no *locus* máis mencionado no floclore e literatura tradicional galega. Estaban dotados de rexas portas que protexían o prezado froito da terra contra os ladróns, mais precisaban tamén defensas simbólicas:

Cruciformes na xamba dereita do muíño de Vilanova, Remesar.

Xamba esquerda dun muíño de Figueroa, A Estrada.

Pousadoiro e cruces nun muíño da Vilasusán, Remesar.

Pervivencia dos deseños cruciformes. Cruz labrada na xamba esquerda dunha casa urbana da Estrada, construída ca. 1850.

velaquí a frecuentísima presenza de cruces profusamente gravadas nas xambas (case nunca nos lintéis) destes singulares edificios.

A propia folla da porta dos muíños convírtese en ocasións en soporte de gravados realizados con instrumentos cortantes, habitualmente a navalla. O repertorio destas figuracións redúcese a nomes e letras, variacións sobre cruciformes inspirados nos modelos visibles en petroglifos e xambas das portas e, por último, moi esquemáticas representacións da figura humana.

Outras veces un ocasional e anónimo artista pode aproveitar o revoque de certas paredes para consignar mensaxes, inscribir o propio nome e incluso reproducir dibuxos, coma os que tivemos ocasión

Cruciformes na porta dun muíño de Paradelá, a carón do río Liñares.

Cruciformes e figura humana esquemática, "fumador 1", muíño do Liñares.

"Fumador 2", muíño do Liñares.

Texto gravado na porta do Muíño do río Liñares.

Gravado na parede interior da Casa-Torre de Guimarei.

Cabaleiro da man no peito. Grafito do interior da Casa-Torre de Guimarei.

Signos lapidarios na Torre de Guimarei.

de retratar hai anos no interior da Casa e Torre de Guimarei, antes que o enlucido interior das paredes se esnaquizase definitivamente por mor da humidade. Nalgúns sillares da propia torre encóntranse tamén diversos signos lapidarios, motivos sobradamente coñecidos polo que non precisan maior comentario.

Profundamente labrados nas rochas graníticas de lugares sobranceiros, sen desbotar, lamentablemente, os cumios dos montes - tal é o caso do Monte Pedroso, na parroquia estradense da Somoza, que reproducimos-, algúns incívicos desaprensivos consignan para a posteridade mensaxes de diversa índole, fundamentalmente amorosa. E deixamos para o final o significativo símbolo toscamente labrado nunha pedra do muro que circunda o santuario da Virxe de Guadalupe, coñecido popularmente como A Grela, na parroquia estra-

Gravados modernos (e incívicos) no Cumio do Monte Pedroso, A Somoza.

Máis gravados na fermosa paisaxe da Somoza. Montes de Arca e na lonxanía o Cádavo desde onde se albisca xa Campo Lameiro, capital da arte rupestre.

Escuadra e compás; símbolo masónico nas proximidades do Santuario da Virxe de Guadalupe, Codeseda.

dense de Codeseda. O deseño en cuestión representa o compás aberto cunha escuadra superposta, símbolo masónico por excelencia, mediante o que un *maçon* anónimo, (desobedecendo quizás as severas normas da irmandade), quixo deixar constancia, nas humildes pedras dun valo, da súa presenza neste lugar.

Conclusións

- Os gravados prehistóricos da Costa dos cabalos, no concello da Estrada, veñen ampliar o mapa dos complexos rupestres galegos, sendo unha continuación cara ao norte dos xacementos de Cuntis e Campo Lameiro.
- Quedan aínda xacementos rupestres por descubrir neste concello, especialmente nos pequenos vales interiores dos ríos Veia e Umia e nas ribeiras do Ulla, especialmente nas parroquias de Cora, Couso, San Xorxe de Veia, San Miguel e Santa Mariña de Barcala.

- Como é habitual noutros lugares de Galicia, as rochas con petroglifos pasan absolutamente desapercibidas, incluso para as persoas que frecuentan a súa ubicacion, e non demos localizado folclore relacionado con eles. Unha persoa que frecuenta e coñece o monte e que na súa xuventude se gozara en multitude de ocasións a carón da Pedra dos Cabalos, aseguroume que aqueles debuxos que eu lle mostraba non existían daquela.
- Sería desexable que todos os petroglifos galegos, incluso os non prehistóricos, gozasen dun efectivo estatus de protección, considerando coidadosamente o trazado de pistas nas súas proximidades e impedindo a limpeza do seu entorno con métodos agresivos como as cadeas, que rillan a súa superficie chegando a destruír o rexistro arqueolóxico. Tamén mantendo o entorno limpo de maleza para evitar o lume a carón ou sobre eles.

Bibliografía recomendada

- CARRERA RAMÍREZ, FERNANDO; COSTAS GOBERNA, FERNANDO; DE LA PEÑA SANTOS, ANTONIO. *Grabados rupestres en Galicia: características generales y problemática de su gestión y conservación*. Pontevedra 2002.
- COSTAS GOBERNA, FERNANDO; HIDALGO CUÑARRO, JOSÉ MANUEL, DE LA PEÑA SANTOS, ANTONIO. “Arte rupestre prehistórico” en *5000 anos de arte moderna: arte rupestre prehistórica e arte cantemparánea galega*, Vigo, 1999, pp. 21-34.
- CRIADO BOADO, FELIPE; FÁBREGAS VALCARCE, RAMÓN; SANTOS ESTÉVEZ, MANUEL. “Paisaje y representación en la Edad del Bronce: la descodificación del arte rupestre gallego”, en *La Edad del Bronce: ¿primera edad de oro de España?: sociedad, economía e ideología*. Ruíz-Gálvez Priego (Coord.). Barcelona 2001.
- FÁBREGAS VALCARCE, RAMÓN. *Los petroglifos y su contexto, un ejemplo de la Galicia Meridional*. Vigo 2001.

GUITIÁN CASTROMIL, JORGE. *Arte rupestre do Barbanza: análise iconográfica e estilística de 99 petroglifos*. Noia 2001.

HIDALGO CUÑARRO, JOSÉ MANUEL. *Arte rupestre prehistórico no Eixo Atlántico*. Vigo 2006.

DE LA PEÑA SANTOS, ANTONIO; REY GARCÍA, JOSÉ MANUEL. “El espacio de la representación: el arte rupestre galaico desde una perspectiva territorial” en *Pontevedra*, nº10. Pontevedra 1993.

DE LA PEÑA SANTOS, ANTONIO; VÁZQUEZ VARELA, JOSÉ MANUEL. *Los petroglifos gallegos: grabados rupestres prehistóricos al aire libre en Galicia*. Sada 1996.

SANTOS ESTÉVEZ, MANUEL; TRONCOSO MELÉNDEZ, ANDRÉS. *Reflexiones sobre arte rupestre; paisaje, forma y contenido*. Santiago 2005.

VÁZQUEZ ROZAS, ROBERTO. “Los petroglifos gallegos, selección de su emplazamiento y selección de las rocas grabadas” en *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología*, pp. 69-76. Vigo 1993.

– “El espacio y la animación en los petroglifos gallegos” en *Gallaecia* nº 13 (1992), pp. 51-68. Santiago 1992.